

ROBERT GRUSZECKI
Uniwersytet Przyrodniczy
w Lublinie
ORCID: 0000-0001-7108-1854

MAGDALENA
WALASEK-JANUSZ
Uniwersytet Przyrodniczy
w Lublinie
ORCID: 0000-0002-7085-2212

DOI: 10.4467/12311960MN.24.024.20017

Róża (*Rosa L.*) w polskim ziołolecznictwie ludowym od drugiej połowy XIX do początków XXI wieku

Rose (*Rosa L.*) in Polish folk herbal medicine from the second half of the 19th century to the beginning of the 21st century

Summary

The rose is a versatile plant, it provides “jam and wine”, surrounds us with beauty and a pleasant scent, which in the form of essential oil is also a valuable cosmetic. The flowers, fruits, leaves, roots and galls, and even the soil in which it grew, were used in traditional herbal medicine in rural communities. These raw materials were used to prepare infusions, decoctions, jams, juices, water and alcohol extracts, ointments and smoke, which were used to fumigate the sick person or diseased places. They were used to treat eye diseases, dermatological diseases, diarrhea, dysentery, consumption, fever, cough, ulcers, wounds, bone, tooth, head and eye pain, and even to treat madness. Most often, however, rose was used to treat erysipelas, in Polish the name of the disease and the plant was identical, according to the principle “like cures like”. The multitude of obtained “medicines” and the variety of ways of preparing and using these raw materials indicate the ability of traditional communities to observe, draw conclusions, and also cope with situations when access to medical care was very limited. These observations, often supported by long practice, can inspire us to conduct further research on the medicinal properties of this valuable plant.

Słowa kluczowe: medycyna tradycyjna, róża (choroba), schorzenia, surowce zielarskie

Keywords: traditional medicine, rose (disease), diseases, herbal raw materials

Wstęp

Róża jest pięknym krzewem, powszechnie uprawianym i występującym w stanie naturalnym. Postrzegamy ją głównie przez pryzmat pięknych, pachnących kwiatów i... kolców, co znalazło odzwierciedlenie w powiedzeniu „nie ma róży bez kolców”. Róża jest często sadzona w terenach zieleni ze względu na jej walory dekoracyjne wynikające nie tylko z pięknych kwiatów, dekoracyjnych owoców, ale także ze względu na piękny, charakterystyczny zapach. Kwiaty i owoce róży wykorzystywane są do produkcji dżemów, powideł, wina, wódki¹, a olejek eteryczny pozyskiwany z kwiatów znajduje zastosowanie w kosmetyce². Róża jako roślina lecznicza wymieniana jest już w asyryjskich tekstach medycznych³, właściwości lecznicze kilku gatunków róży opisuje również Dioskorides⁴. Kasianus Bassus⁵, autor bizantyjskiej encyklopedii rolniczej z VI w., pisał wprost: „Jestem przekonany, że róża ma coś z boskiej natury. Dostarcza drogiego, pachnącego olejku, pomaga chorym na oczy i jest wykorzystywana do wielu innych celów”. Roślina ta wymieniana jest również w staroangielskim zielniku *Lacnunga* pochodzącym z X–XI w.⁶ Hildegarda z Bingen polecała ją na choroby płuc (różę z listkami), na zdrową i silniejszą głowę (z popiołu drewna róży przygotować ług i umyć nim głowę), na słaby żołądek (owoce) oraz na oczy (płatki róży), porywczosć, skurcze i wrzody (płatki)⁷. Zalecenia odnośnie do stosowania róży w różnych

¹ Z. Libera, A. Paluch, *Lasowiacki zielnik*, Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy Kolbuszowa, Kolbuszowa 1993, s. 66.

² M. Binińska, M. Wrześniak, *Ewolucja pojęcia jakości i metod otrzymywania olejków eterycznych; znaczenie w historii nauk medycznych wybranych olejków eterycznych z obszaru Morza Śródziemnego*, „Medycyna Nowożytna” 2023, t. 29, nr 1, s. 353–355.

³ R.C. Thompson, *Assyrian Medical Texts*, „Proceedings of the Royal Society of Medicine” 1926, nr 19 (Sect_Hist_Med), s. 32–33, 36, 40, 42, 45, 48, 52–53.

⁴ Dioscorides, *De Materia Medica*, IBIDIS PRESS cc, Johannesburg 2000, s. 48–49, 121–122, 129–130, 761.

⁵ Kassianus Bassus, *Geoponika: bizantyńska encyklopedia rolnicza*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012, s. 275.

⁶ S. Pollington, *Leechcraft: early English charms, plant lore, and healing*, Anglo-Saxon Books, Little Downham 2008, s. 185.

⁷ Hildegarda z Bingen, *Uzdrowiające dzieło stworzenia: naturalna siła oddziaływania rzeczy: physica*, Polskie Centrum św. Hildegardy, Legnica 2014, s. 55–56, 315–316.

dolegliwościach znajdują się również w dawnych polskich zielnikach. Marcin z Urzędowa pisze o stosowaniu jej między innymi na rany, „gryzienie w żywocie albo w trzewiach”, przeciw biegunkom i starym wrzodom. Jako surowce lecznicze wymienia działki kielicha, pąki kwiatowe i kwiat. Według niego róża biała nie ma właściwości leczniczych, w przeciwieństwie do róży o kwiatach czerwonych⁸. Odmiennego zdania jest ks. Krzysztof Kluk, według którego „kwiat róży ogrodowej czerwony świeży laxuie, suszony ściąga: biały podobnie ściąga: wpowszechności wszystkie róże dobre są na fluxy, febry, i pragnienie. Żółte ździebka z nich bardzo są pomocne dżiąsłom. Róża smażona i wódka różana wielorako potrzebna, wiadome są. Róży zaś dzikiej jagody pierwsze mają miejsce skutecznością na kamień, a korzeń na szaleństwo pomocny”⁹. Walory lecznicze tej cennej rośliny są wykorzystywane do dzisiaj. Surowcem róży stosowanym w ziołolecznictwie oficjalnym jest owoc¹⁰, oferowany pod postacią całych owoców (*Fructus Rosae cum seminibus*), owoców pozbawionych nasion (*Fructus Rosae sine seminibus*) i orzeszków róży (*Semina Rosae*). Surowce pozyskiwane są z kilku gatunków: róży dzikiej (*Rosa canina*), róży pomarszczonej (*Rosa rugosa*), róży jabłkowatej (*Rosa villosa*) i róży girlandowej (*Rosa majalis*). Surowce te stosowane są w celu zwiększenia odporności, jako źródło witamin, mają właściwości przeciwzapalne, przeciwwrzodowe i antyoksydacyjne¹¹. Badania naukowe wskazują na możliwość ich wykorzystania w terapii przeciwnowotworowej, w przeciwdziałaniu kamicy nerkowej, zapobieganiu osteoporozie, wskazują na ich działanie przeciwzapalne, przeciwbiegunkowe, przeciwwrzodowe, przeciwhiperlipidemii i hepatochronne¹². W polskim lecznictwie ludowym zakres surowców leczniczych pozyskiwa-

⁸ Marcin z Urzędowa, *Herbarz Polski, To iest O Przyrodzeniv Zioł Y Drzew Rozmaitych, Y Innych Rzeczy Do Lekarztw Należących, Księgi Dwoie, w Drukarni Łazarzowej, Kraków 1595*, s. 98–99, 266–268.

⁹ K. Kluk, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie kraiowych, albo które w kraiu użyteczne bydź mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*. T. 2, *O drzewach i ziołach dzikich, lasach...*, w Drukarni Jego Królewskiej Mci i Rzeczypospolitey u XX: Schol: Piar., Warszawa 1778, s. 261.

¹⁰ J. Muszyński, M.F. Górski, H. Kałużyński, Z. Połomski, *Vademecum fitoterapii, Zarząd Przemysłu Zielarskiego, Warszawa 1956*, s. 176–177; A. Ożarowski (red.), *Ziołolecznictwo: poradnik dla lekarzy*, wyd. 4, PWN, Warszawa 1983, s. 228–231; E. Lamer-Zarawska, B., Kowal-Gierczak, J. Niedworok (red.), *Fitoterapia i leki roślinne*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2007, s. 387–388.

¹¹ E. Lamer-Zarawska, B., Kowal-Gierczak, J. Niedworok (red.), op. cit., s. 387–388.

¹² M. Kaszuba, A. Viapiana, M. Wesołowski, *Dzika róża (*Rosa canina L.*) jako źródło witamin i przeciwutleniaczy w diecie człowieka*, „Farmacja Polska” 2019, t. 75, nr 2, s. 99–100.

nych z róży jest znacznie większy niż w lecznictwie oficjalnym, stosowane są one również na wiele innych dolegliwości. Celem pracy było przedstawianie wykorzystania surowców zielarskich, pozyskiwanych z róży, w polskim lecznictwie ludowym, jako inspiracji do dalszych badań. Warto zaznaczyć, że informacje podawane w wielu publikacjach oparte są na wywiadach prowadzonych z konkretnymi osobami i należy podchodzić do nich z dużą ostrożnością. W opracowaniu oparto się na publikacjach polskojęzycznych wydawanych od drugiej połowy XIX w., obejmujących tereny zamieszkałe przez ludność polską.

Rodzaj *Rosa* ma opinię jednego z najbardziej złożonych i trudnych pod względem systematycznym taksonów¹³. Dlatego nie zdecydowaliśmy się na przedstawienie właściwości leczniczych w odniesieniu do jednego gatunku tej rośliny, ograniczając opis tylko do rodzaju *Rosa*. Informacje podawane w tekstach źródłowych, w których wymieniana jest róża „dzika”, niekoniecznie muszą odnosić się do konkretnego gatunku, w tym przypadku róży dzikiej (*Rosa canina*), a równie dobrze mogą dotyczyć wszystkich róż ze stanu naturalnego. Libera i Paluch podają, że w lecznictwie ludowym stosowano różne gatunki róży dzikiej¹⁴. Wskazują na to również inni autorzy, zaznaczając, że ludność wiejska najczęściej nie rozróżniała rodzimych gatunków róż, a róże dzieliła na dwie grupy: ogrodowe i dzikie¹⁵. Ponadto w wielu pracach opis rośliny ogranicza się tylko do podania nazwy „róża”, bez określania, czy dotyczy to roślin uprawnych, czy dziko rosnących. Z tego powodu odnoszenie się w opisach do rodzaju wydaje się opatrzone mniejszym błędem niż przyjęcie, że dotyczyły one jednego gatunku. Niejednoznaczne są również niektóre odniesienia do rodzaju surowców, np. „liście z kwiatu” mogą dotyczyć płatków korony, jak i działek kielicha, działki kielicha jako surowiec zielarski wymieniane są już przez Marcina z Urzędowa¹⁶. Podobne wątpliwości może, wbrew pozorom, budzić określenie „kwiat”, gdyż prawdopodobnie, w większości wypadków, oznacza on płatki korony. Niestety bardzo często w opisach brak jest dokładniejszych informacji odnośnie do sposobu użycia surowców róży, np. wielokrotnie pojawia się informacja, że „różę używa się na”, niepozwalająca ani na określenie surowca, ani sposobu jego

¹³ J. Zieliński, *Studia nad rodzajem Rosa L. – Systematyka sekcji Caninae DC. em. Christ*, „Arboretum Kórnickie” 1985, t. 30, s. 3.

¹⁴ Z. Libera, A. Paluch, op. cit., s. 66.

¹⁵ Ł. Łuczaj, K. Oklejewicz, K.A. Nowak, E. Pirożnikow, *Ludowe nazwy głogów (Craetagus) i róż (Rosa) w Polsce od końca XIX w. do czasów obecnych*, „Rocznik Dendrologiczny” 2008, t. 56, s. 121.

¹⁶ Marcin z Urzędowa, op. cit., s. 266.

przygotowania i stosowania. Kolejnym zagadnieniem jest właściwa identyfikacja chorób, gdyż podane nazewnictwo pochodzi najczęściej od osób bez wykształcenia medycznego.

Zastosowanie róży w lecznictwie ludowym

W porównaniu do medycyny konwencjonalnej w ziołolecznictwie ludowym stosowano zdecydowanie bogatszy zestaw surowców zielarskich pozyskiwanych z tej rośliny. Wykorzystywano owoce¹⁷, galasy¹⁸, w tym powodowane przez szypszycę różanego (*Diplolepis rosae*)¹⁹, kwiaty i płatki kwiatów²⁰, „koniuszczki białe z liści róży, albo z kwiatowego owocu”²¹, liście²², korzenie²³, gałązki²⁴, łyko²⁵, sok z kwiatów²⁶, a nawet ziemię spod krzaku róży²⁷. Surowce te stosowano w formie

¹⁷ P. Plichta, *Lecznictwo ludowe. Przyczynki zebrane w Sokołowie pod Rzeszowem (w Galicji zachód)*. *Poszukiwania*, „Wisła” 1891, t. V, nr 3, s. 641; U. Janicka-Krzywda, *Tajemnice dzikiej róży*, „Kwiaty” 2003, nr 1, s. 26; E. Strauchmann, *Tradycyjne użytkowanie lasu*, [w:] U. Janicka-Krzywda (red.), *Kultura ludowa Górali Zagórzańskich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, COTG PTTK, Kraków 2014, t. 23, s. 94; O. Kielak, *Dzika róża*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, UMCS, Lublin 2022, t. 2 *Rośliny*, z. 7, s. 81–82.

¹⁸ P. Köhler, *Nazewnictwo i użytkowanie roślin leczniczych na ziemiach polskich w XIX wieku na podstawie ankiety Józefa Rostańskiego*, [w:] B. Kuźnicka (red.), *Historia Leków Naturalnych*, t. IV, IHNOiT, Warszawa 1993, s. 74.

¹⁹ S. Cercha, *Przebieczany wieś w powiecie wielickim*, „MAAE” 1900, t. IV, s. 132; K. Ceklarz, *Medycyna ludowa*, [w:] K. Ceklarz, B. Rosiek (red.), *Kultura ludowa Górali Żywieckich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, COTG PTTK, Kraków 2018, s. 397.

²⁰ A. Paluch, *Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1984, s. 94–95; A. Paluch, *Zerwij ziele z dziewięciu miedz*, Wyd. PTL, Wrocław 1989, s. 153–154; U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

²¹ P. Plichta, op. cit., s. 641.

²² H. Biegeleisen, *Lecznictwo ludu polskiego: (z 100 rycinami z klinik uniw. lwow.)*, Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków 1929, s. 131; U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

²³ B. Gustawicz, *O ludzie Podduklańskim w ogólności, a Iwoniczanach w szczególności*, „Lud” 1900, t. VI, s. 61; A. Chmieleńska, *Księżacy (Łowiczenie)*, Księgarnia Geograficzna „Orbis”, Kraków 1925, s. 142; A. Paluch, *Zerwij ziele...*, op. cit., s. 154.

²⁴ K. Smoleńcówna, *Przyczynek do lecznictwa ludowego z Lubelskiego*, „Wisła” 1890, t. IV, s. 880; M. Skawińska, *Lecznictwo ludowe. Środki używane we wsi Wierzchowskich, powiat Janowski, gub. Lubelska*, „Wisła” 1901, t. XV, z. 3, s. 358; H. Biegeleisen, op. cit., s. 131.

²⁵ A. Chmieleńska, op. cit., s. 143; S. Niebrzegowska, *Przestrach od przestrachu: rośliny w ludowych przekazach ustnych*, Wyd. UMCS, Lublin 2000, s. 140.

²⁶ P. Plichta, op. cit., s. 641; A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 95.

²⁷ K. Smoleńcówna, op. cit., s. 880; A. Pleszczyński, *Bojarzy Międzyrzeccy: studjum etnograficzne*, Wyd. M. Arcta, Warszawa 1892, 130; H. Biegeleisen, op. cit., s. 131; F. Brzegowy, J. Cieśla, *Królówka wieś rodzinna Kazimierza Brodzińskiego*, „Orli Lot” 1935, t. XVI, nr 9 i 10, s. 156.

naparów²⁸, okładów²⁹, wyciągów wodnych³⁰ i alkoholowych³¹, maści³², listków i płatków smażonych na patelni³³, konfitur różanych³⁴, kawy z owoców³⁵, olejku różanego³⁶ oraz do okadzania³⁷.

Z owoców dzikiej róży robiono przetwory (marmolady, konfitury), które miały wspomagać odporność i chronić od wielu chorób³⁸, wykorzystywano je również jako środek rozgrzewający³⁹. Na bezsenność stosowano galasy z róży, powstające w wyniku działania szypczyńca różanego, które kładziono pod poduszkę na „dobry sen”⁴⁰.

Wiele jest doniesień o właściwościach przeciwbólowych surowców zielarskich pozyskiwanych z tej rośliny. Wódka różana była jednym ze składników preparatu stosowanego w formie okładów przy bólu głowy⁴¹. W przypadku tej dolegliwości częstą metodą leczenia było okadzanie różą⁴², a korzeniami dzikiej róży leczono nawet szaleństwo⁴³.

²⁸ Z. Libera, A. Paluch, op. cit., s. 66; U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

²⁹ J. Bogdanowiczówna, *Kilka notatek z medycyny ludowej, ze wsi Nadrybie w pow. Chełmskim*, „Wisła” 1896, t. X, s. 346; S. Udziela, *Rośliny w wierzeniach ludu krakowskiego*, „Lud” 1931, t. XXX, s. 61.

³⁰ S. Udziela, *Lud polski w powiecie Ropczyckim w Galicyi*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1890, t. XIV, s. 74; R. Oczykowski, *Lecznictwo ludowe. Poszukiwania*, „Wisła” 1905, t. XIX, nr IV, s. 460; A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 95; U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

³¹ Z. Miłkowski, *Poszukiwania. Lecznictwo ludowe*, „Wisła” 1897, t. XI, z. 3, s. 534; U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

³² Z. Miłkowski, *Lecznictwo ludowe. Lekarstwa domowe*, „Wisła” 1896, t. X, s. 122; Z. Miłkowski, *Poszukiwania...*, op. cit., s. 529; A. Paluch, *Zerwij*, s. 154; U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

³³ K. Ceklarz, *Medycyna ludowa*, [w:] U. Janicka-Krzywda (red.), *Kultura ludowa Górali Zagórzańskich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, COTG PTTK, Kraków 2013, s. 298.

³⁴ G.J. Zieliński, *Lecznictwo ludowe. Poszukiwania*, „Wisła” 1897, t. XI, s. 341; Z. Libera, A. Paluch, op. cit., s. 66; U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

³⁵ S. Udziela, *Tarnów-Rzeszów. Materiały etnograficzne*, zebrał Oskar Kolberg, „MAAE” 1910, t. XI, s. 297.

³⁶ Z. Miłkowski, *Poszukiwania...*, op. cit., s. 532; J. Magiera, *Lekarstwa doświadczalne. Poszukiwania*, „Wisła” 1905, t. XIX, z. 4, s. 465.

³⁷ A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 94; A. Paluch, *Zerwij ziele...*, op. cit., s. 154.

³⁸ A. Libera, A. Paluch, op. cit., s. 66; Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

³⁹ K. Reinfuss-Janusz, *Pożywienie*, [w:] U. Janicka-Krzywda (red.), *Kultura ludowa Górali Zagórzańskich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, COTG PTTK, Kraków 2013, s. 269.

⁴⁰ S. Cercha, op. cit., s. 132; P. Köhler, op. cit., s. 74; K. Ceklarz, *Medycyna ludowa...*, op. cit., 2018, s. 397.

⁴¹ J. Magiera, op. cit., s. 463.

⁴² B. Gustawicz, op. cit., s. 60; Paluch, *Zerwij...*, op. cit., s. 154.

⁴³ I. Piątkowska, *Poszukiwania. I. Lecznictwo Indowe w okolicach Sieradza*, „Wisła” 1894, t. VIII, s. 142; J. Rostafiński, *Zielnik czarodziejski to jest zbiór przesądów o roślinach*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1895, t. XVIII, s. 62.

Okadzanie polecano też w przypadku bólu zębów, stosowano wtedy korzenie róży pozyskane z grobów⁴⁴ lub listki i płatki kwiatów⁴⁵. Innym zabiegiem stosowanym przy bólach zębów było płukanie jamy ustnej naparem z kwiatów dzikiej róży⁴⁶. Okadzanie różą stosowano ponadto przy fluksji – obrzęku twarzy wywołanym stanem zapalnym zęba⁴⁷. Owocami róży leczono też szkorbut i gnicie dziąseł⁴⁸.

„Kośna róża” była stosowana w leczeniu dolegliwości związanych z bólami kości i krzyża⁴⁹, „bolące krzyże” smarowano maścią różaną zmieszaną z octem winnym⁵⁰.

Używano ją przy opuchliznach⁵¹, np. przy puchlinie nogi stosowano do nacierań wódkę różaną⁵², a na opuchliznę szyi okłady z listków smażonych w miodzie⁵³. Stosowano ją przy ranach⁵⁴, „rany sine z upadku” smarowano olejkim różanym⁵⁵, a okłady z łyka róży ogrodowej stosowano na rany i wyrzuty⁵⁶. Różę wykorzystywano ponadto w leczeniu różnego rodzaju wysypek⁵⁷, podczas gdy wrzody okadzano listkami róży pozyskanymi z wianków⁵⁸. Poparzenia okładano ziemią spod krzewów białej róży wymieszaną z octem⁵⁹.

Rośliny należące do rodzaju *Rosa* znajdowały również zastosowanie w przypadku problemów ze wzrokiem. W razie bólu oczu moczono różę i tak przygotowaną wodą przemywano je⁶⁰, ponadto stosowano

⁴⁴ A. Chmielińska, op. cit., s. 142.

⁴⁵ A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 94; A. Paluch, *Zerwij ziele...*, op. cit., s. 154; A. Paluch, *Choroby – zioła – znachorzy*, PG „Drukmasz”, Namysłów 1991, s. 69; P. Köhler, op. cit., s. 74.

⁴⁶ M. Skawińska, op. cit., s. 358.

⁴⁷ I. Piątkowska, op. cit., s. 142.

⁴⁸ O. Kielak, op. cit., s. 81.

⁴⁹ I. Piątkowska, op. cit., s. 137.

⁵⁰ Z. Miłkowski, *Poszukiwania...*, op. cit., s. 529.

⁵¹ A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 95; A. Paluch, *Zerwij...*, op. cit., s. 154; Z. Li-bera, A. Paluch, op. cit., s. 66.

⁵² Z. Miłkowski, *Poszukiwania...*, op. cit., s. 533.

⁵³ J. Bogdanowiczówna, op. cit., s. 346.

⁵⁴ A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 95; M. Kujawska, Ł. Łuczaj, J. Sosnowska, P. Klepacki, *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych, Słownik Adama Fischera*, „Prace i Materiały Etnograficzne” 2016, nr 37, s. 464.

⁵⁵ Z. Miłkowski, *Poszukiwania...*, op. cit., s. 532.

⁵⁶ A. Chmielińska, op. cit., s. 143.

⁵⁷ E. Łukuś, *Medycyna ludowa Spisza*, [w:] U. Janicka-Krzywdą (red.), *Kultura ludowa Górali Spiskich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, COTG PTTK, Kraków 2012, s. 239.

⁵⁸ P. Lasota, *W poszukiwaniu magicznego kwiatu paproci*, [w:] K. Gajowiak, M. Krzykała, P. Lasota (red.), *Anioły i diabły. Zaczarowana Lubelszczyzna*, Teatr NN, Lublin 2012, s. 49.

⁵⁹ F. Brzegowy, J. Cieśla, op. cit., s. 156.

⁶⁰ S. Udziela, *Lud polski...*, op. cit., s. 74.

okłady z naparu, przykładano same płatki⁶¹ lub okadzano kwiatem (płatkami) róży⁶². Kwiat róży był też jednym ze składników nalewki stosowanej na „poprawę wzroku osłabionego”, nacierano nią powieki, starając się, by nie dostała się do samego oka⁶³. Uważano, że sok z kwiatu róży gotowany z winem (przykładany na szmatce) łagodzi zapalenie oczu⁶⁴, na tę dolegliwość stosowano również wodę z róży⁶⁵. Olejek różany był natomiast składnikiem preparatu zmniejszającego opuchliznę pod oczami⁶⁶.

W lecnictwie ludowym róża była stosowana w problemach z funkcjonowaniem przewodu pokarmowego, w dolegliwościach żołądkowych, woreczka żółciowego i trzustki⁶⁷. Na biegunkę stosowano gotowane w wodzie „koniuszczki białe z liści róży, albo z kwiatowego owocu”⁶⁸ lub też odwar z liści⁶⁹. Odwar z listków (kwiatu) róży bladoczerwonej w polewce ze śliwek podawano na przeczyszczenie⁷⁰, podobne zastosowanie miał napar z suszonych płatków róży⁷¹. W przypadku bólu wątroby stosowano wywar z owoców⁷², a przy skurczach żołądka odwar z liści⁷³. Pragnienie, zapewne nadmierne – polidypsja, leczono, okadzając chorego, uważano, że każdy gatunek róży jest do tego dobry⁷⁴.

Róża znajdowała zastosowanie w przypadku schorzeń dróg oddechowych, wykorzystywano ją m.in. przy bólu gardła i kaszlu, zwłaszcza u dzieci⁷⁵. Przy kaszlu podawano napój z kilku ziół, gotowany w wodzie różanej⁷⁶, a maść różana była składnikiem preparatu, któ-

⁶¹ Z. Libera, A. Paluch, op. cit., s. 66.

⁶² A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 94; A. Paluch, *Zerwij ziele...*, op. cit., s. 154.

⁶³ P. Plichta, op. cit., s. 638.

⁶⁴ Ibidem, s. 641.

⁶⁵ H. Wodecki, *Przyczynki do lecnictwa ludowego z Galicji zchodniej z okolic Sokołowa i Kańczugi pod Rzeszowem*, „Wisła” 1893, t. VII, z. 1, s. 167.

⁶⁶ J. Magiera, op. cit., s. 465.

⁶⁷ A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 94; O. Kielak, op. cit., s. 81.

⁶⁸ P. Plichta, op. cit., s. 641.

⁶⁹ Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26; U. Janicka-Krzywda, K. Ceklarz, *Czary góralskie: magia Podtatrza i Beskidów Zachodnich*, Wyd. Tatrzańskiego Parku Narodowego, Zakopane 2014, s. 144.

⁷⁰ P. Plichta, op. cit., s. 641.

⁷¹ S. Niebrzegowska, op. cit., s. 141.

⁷² Z. Libera, A. Paluch, op. cit., s. 66.

⁷³ U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26; U. Janicka-Krzywda, K. Ceklarz, op. cit., s. 144.

⁷⁴ I. Piątkowska, op. cit., s. 142.

⁷⁵ Z. Libera, A. Paluch, op. cit., s. 66.

⁷⁶ R. Oczykowski, op. cit., s. 460.

rym smarowano piersi⁷⁷. Miodek różany używano przy rozdęciu nosa w wyniku kataru, zalecając: „Weź wody z gotowanego jęczmienia, pół kwarty, daj miodek różanego trzy łoty, farkaj w nos ciepło często”⁷⁸. W razie wystąpienia gorączki robiono okłady z preparatu, którego składnikiem była wódka różana⁷⁹, pito również napar z płatków róży⁸⁰.

Używano ją również w chorobach serca⁸¹, np. podając na ból serca napar z płatków róży⁸². Uważano, że na kamienie (nerkowe) pomagają owoce dzikiej róży, które przed przygotowaniem naparu powinny być utłuczone „razem z nasieniem”⁸³. Na schorzenia nerek i pęcherza podawano napar z płatków⁸⁴.

W lecznictwie ludowym właściwości tej rośliny były wykorzystywane w przypadku chorób zakaźnych⁸⁵. Górale Zagórzańscy profilaktycznie spożywali owoce dzikiej róży w Wigilię Bożego Narodzenia w celu ochrony przed czerwonką⁸⁶. Wodę, w której moczył się przez dziewięć dni korzeń dzikiej róży, używano na febrę⁸⁷, w przypadku tej choroby stosowano również okadzanie różą⁸⁸. Chorego na suchoty zalecano kąpać dziewięć razy w wywarze z ziół i kwiatów róży⁸⁹ oraz podawać mu utłuczone i zmieszane z cukrem świeże listki kwiatu⁹⁰. Suszona róża była składnikiem wywaru, który miał wyczyścić żołądek przy dezynтерии⁹¹. Stosowana ją również przy kokluszu, podawano wtedy dzieciom sok z kwiatów, a w celu łagodzenia jego objawów pito napar z liści, płatków i owoców tej rośliny⁹².

Najwięcej jednak przykładów odnośnie do wykorzystania surowców zielarskich róży dotyczy choroby o tej samej nazwie – róży. Uwa-

⁷⁷ Z. Miłkowski, *Lecznictwo...*, op. cit., s. 122.

⁷⁸ G.J. Zieliński, *Lecznictwo...*, op. cit., s. 341.

⁷⁹ Z. Miłkowski, *Poszukiwania...*, op. cit., s. 534.

⁸⁰ Z. Libera, A. Paluch, op. cit., s. 66.

⁸¹ A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 95.

⁸² Z. Libera, A. Paluch, *Lasowiacki zielnik...*, op. cit., s. 66.

⁸³ P. Plichta, *Lecznictwo ludowe...*, op. cit., s. 641; I. Piątkowska, op. cit., s. 142; U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26; U. Janicka-Krzywda, K. Ceklarz, op. cit., s. 144.

⁸⁴ U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26; U. Janicka-Krzywda, K. Ceklarz, op. cit., s. 144.

⁸⁵ A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 95.

⁸⁶ E. Strauchmann, op. cit., s. 94.

⁸⁷ B. Gustawicz, op. cit., s. 61.

⁸⁸ I. Piątkowska, op. cit., s. 142.

⁸⁹ A. Paluch, *Zerwij ziele...*, op. cit., s. 24.

⁹⁰ P. Plichta, *Lecznictwo ludowe...*, op. cit., s. 641.

⁹¹ Z.A.K. [Zofia Kowerska], *Lecznictwo Ludowe. Poszukiwania*, „Wisła” 1895, t. IX, z. 4, s. 808.

⁹² A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 95; U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26; U. Janicka-Krzywda, K. Ceklarz, *Czary góralskie...*, op. cit., s. 144.

żano ją za chorobę poważną, mówiono „róża, choroba duża”⁹³. Do leczenia tego schorzenia wykorzystywano wiele surowców pozyskiwanych z tej rośliny, w tym nawet ziemię spod krzaków róży, która – jak często zaznaczano – „nie powinna nigdy umarłego widzieć”⁹⁴. Ziemię tę stosowano w formie okładów, niekiedy z dodatkiem octu⁹⁵ lub listków, kładziono ją na rozżarzone węgle i tym okadzano⁹⁶. Odwar z korzenia używano do obmywania chorych miejsc⁹⁷ lub obmywano je preparatem uzyskanym z kwiatów umieszczonych w butelce, którą następnie pieczono w bochenku chleba⁹⁸. Chore miejsca okładano korzeniem czerwonej róży⁹⁹, robiono okłady z wody, w której moczo no róże¹⁰⁰, zalecając moczyć kwiat od północy do północy¹⁰¹ lub nawet przez dziewięć dni¹⁰². Czasem, na twarz, zalecano okłady z kwiatów maczanych w wodzie święconej¹⁰³. Okłady robiono również z liści¹⁰⁴ oraz z łyka roztrzępanego z mlekiem¹⁰⁵. Chore miejsca smarowano maścią uzyskaną ze smażenia na maśle kwiatu¹⁰⁶ lub liści i płatków¹⁰⁷. Przykładano też same płatki kwiatów¹⁰⁸ lub pocierano nimi chore miejsca¹⁰⁹. Zmiany spowodowane różą okadzano płatkami, kwiatem¹¹⁰,

⁹³ S. Udziela, *Tarnów-Rzeszów...*, op. cit., s. 297.

⁹⁴ K. Smoleńcówna, op. cit., s. 880; A. Pleszczyński, op. cit., s. 131; H. Biegeleisen, op. cit., s. 131.; M. Kujawska, Ł. Łuczaj, J. Sosnowska, P. Klepacki, op. cit., s. 464.

⁹⁵ F. Brzegowy, J. Cieśla, op. cit., s. 156.

⁹⁶ K. Ceklarcz, *Medycyna ludowa...*, op. cit., 2013, s. 298.

⁹⁷ O. Kolberg, *Lubelskie*, cz. 2, t. 17, Polskie Wydawnictwo Muzyczne: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków 1962, s. 161; A. Paluch, *Zerwij ziele...*, op. cit., s. 154.

⁹⁸ K. Smoleńcówna, op. cit., s. 880; H. Biegeleisen, op. cit., s. 131.

⁹⁹ S. Udziela, *Rośliny...*, op. cit., s. 61.

¹⁰⁰ Ibidem; A. Paluch, *Zerwij ziele...*, op. cit., s. 154; M. Kujawska, Ł. Łuczaj, J. Sosnowska, P. Klepacki, op. cit., s. 465.

¹⁰¹ U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

¹⁰² J. Świętek, *Liczby trzy i dziewięć w mitach, wyobrażeniach, mistycznych praktykach i w wycieczkach ludowych*, „Lud” 1905, t. XI, s. 386.

¹⁰³ S. Udziela, *Rośliny...*, op. cit., s. 61.

¹⁰⁴ H. Biegeleisen, op. cit., s. 131.

¹⁰⁵ S. Niebrzegowska, op. cit., s. 140.

¹⁰⁶ S. Udziela, *Rośliny...*, op. cit., s. 61; Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

¹⁰⁷ K. Ceklarcz, *Medycyna ludowa...*, op. cit., 2013, s. 298.

¹⁰⁸ S. Udziela, *Tarnów-Rzeszów...*, op. cit., s. 297; H. Biegeleisen, op. cit., s. 131; S. Udziela, *Rośliny...*, op. cit., s. 61; O. Kolberg, *Tarnowskie-Rzeszowskie*, t. 48, PTL, Wrocław-Poznań 1967, s. 299; A. Paluch, *Zerwij ziele...*, op. cit., s. 154.

¹⁰⁹ A. Paluch, *Zerwij ziele...*, op. cit., s. 154.

¹¹⁰ O. Kolberg, *Kujawy*, t. III, cz. I, „Lud” 1867, Drukarnia Jana Jaworskiego, Warszawa 1867, s. 95; S. Udziela, *Lud polski...*, op. cit., s. 74; H. Biegeleisen, op. cit., s. 336; A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 94; A. Paluch, *Zerwij ziele...*, op. cit., s. 154; D. Tyłkowska, *Medycyna ludowa w kulturze wsi Karpat polskich: Tradycja i współczesność*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989, s. 73; E. Łukuś, op. cit., s. 239.

święconymi wiankami z róży¹¹¹ lub palono suszony kwiat nad głową chorego¹¹². Na chore miejsca przykładano również placek robiony z mąki, pozyskanej z 9¹¹³ lub 10 domostw, i płatków lub liści dzikiej róży¹¹⁴. W leczeniu tej choroby używano również „drugą korę” z galasów lub też robaka znalezionego w ich środku i nacierano nimi twarz¹¹⁵. Pito odwary (kawę) z palonych i mielonych galasów¹¹⁶ lub gałązek¹¹⁷. Jeżeli róża zaatakowała oczy, moczo no kwiat róży czerwonej i tą wodą je zalewano¹¹⁸.

Stosowano ją ponadto w chorobach kobiecych¹¹⁹, np. uważano, że „nasienie plastrowane chroni od poronienia”¹²⁰. Różę używano również, by być niepłodnym, w takim przypadku zalecano pić wodę, w której moczo no kwiaty róży¹²¹. Roślina ta była używana ponadto w kosmetyce ludowej, np. piękną cerę można było zyskać dzięki myciu się w wodzie, w której uprzednio moczo no płatki róży¹²².

W trakcie analizy zastosowania surowców pozyskanych z róży w polskim lecznictwie ludowym zwraca uwagę bardzo małe wykorzystanie owoców tej rośliny, jedyne go surowca używanego obecnie w medycynie oficjalnej. W całym analizowanym okresie najczęściej wymienianym surowcem był kwiat róży, pozostałe surowce stosowano znacznie rzadziej. Jedynie liście, w najnowszych badaniach, są surowcem wymienianym stosunkowo często, jednak w dalszym ciągu mniej popularnym niż kwiaty (Tab. 1). Duża część zebranych zastosowań, prawie jedna trzecia, nie zawiera charakterystyki surowca, a to znacznie utrudnia interpretację danych. Dość zaskakująca jest natomiast stosunkowo duża liczba zaleceń odnośnie do stosowania surowców pozyskanych z róży w formie okadzania, ponadto często wymieniana jest również woda, w której moczo no kwiaty. W tym ostatnim przypadku

¹¹¹ K. Smoleńcówna, op. cit., s. 880.

¹¹² Paluch, *Zerwij ziele...*, op. cit., s. 154.

¹¹³ J. Świętek, op. cit., s. 386; H. Biegeleisen, *U kolebki, przed otarzem, nad mogiłą*, Instytut Stauropigjański, Lwów 1929, s. 300.

¹¹⁴ U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

¹¹⁵ S. Udziela, *Tarnów-Rzeszów...*, op. cit., s. 297.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ H. Biegeleisen, *Lecznictwo...*, op. cit., s. 131.

¹¹⁸ S. Bitner, *Przyczynki zebrane we wsi Książnice Małe (gub. Kielecka, powiat Pińczowski). Lecznictwo ludowe. Poszukiwania*, „Wisła” 1900, t. XIV, z. 6, s. 770; H. Biegeleisen, *Lecznictwo...*, op. cit., s. 131.

¹¹⁹ A. Paluch, *Świat roślin...*, op. cit., s. 95.

¹²⁰ J. Rostański, op. cit., s. 62.

¹²¹ *Ibidem*.

¹²² B. Sychta, *Słownik gwar Kaszubskich*, P-R, t. IV, Ossolineum, Wrocław 1970, s. 360; U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

podawane są również zasady jej przygotowania, róża powinna być moczona, np. od północy do północy¹²³ lub dziewięć dni¹²⁴.

Tab. 1. Zastosowane róże w polskim lecznictwie ludowym (w nawiasie podano liczbę doniesień)

Okres	Surowiec	Choroby
II poł. XIX w.	G (2), K (9), KO (3), L (3), Ł (2), O (2), OR (1), P (1), R (10), WR (2), Z (2)	Biegunka (1), bezsenność (2), czerwotka (1), febra (1), gorączka (1), ból głowy (1), ból kości i krzyża (2), ból oczu (1), ból zębów (1), stan zapalny zęba (1), choroby skóry i wypryski (1), kamienie nerkowe (2), kaszel (1), katar (1), zapalenie oczu (2), choroby oczu (2), puchlina nogi (1), opuchlizna szyi (1), pragnienie (1), przeczyszczenie (2), róża (8), siniaki (1), suchoty (1), szaleństwo (2)
Od 1901 do 1945 r.	K (11), KO (2), L (2), Ł (2), OR (2), P (3), R (14), WR (4), Z (5)	Bezsennność (1), ból głowy (5), ból zębów (4), kaszel (1), opuchlizna spod oczu (1), poparzenia (1), rany (2), róża (28), wyrzuty (1)
Od II wojny światowej do roku 1990	K (14), KO (1), R (10)	Ból głowy (1), ból oczu (2), ból zębów (2), choroby kobiece (1), choroby przewodu pokarmowego (1), choroby serca (2), choroby zakaźne (1), koklusz (2), piękna cera (1), opuchlizna (2), rany (1), róża (8), suchoty (1)
Od roku 1990	G(1), K(12), L(8), Ł(1), O(5), R(14), Z(1)	Biegunka (2), na sen (1), ból serca (1), ból gardła (1), ból wątroby (2), ból oczu (1), ból zębów (2), gorączka (1), kamienie nerkowe (1), kaszel (2), koklusz (1), kosmetyk (1), opuchlizna (1), róża (8), schorzenia nerek i pęcherza (1), dolegliwości żołądka (2), woreczka żółciowego (1), trzustki (1), szkorbut i gnicie dziąseł (1), środek rozgrzewający (1), wysypki na skórze (1), wrzody (1), wzmocnienie (3), zatrucie (1), zatwardzenie (1)

G – galasy, K – kwiat, KO – korzenie, L – liście, Ł – łyko, O – owoc, OR – olejek różany, P – pędy, R – róża, surowiec niezdefiniowany, WR – wódka różana, Z – ziemia spod krzewów róży.

¹²³ U. Janicka-Krzywda, op. cit., s. 26.

¹²⁴ J. Świętek, op. cit., s. 386.

Od drugiej połowy XIX w. do lat 1945–1990 można zaobserwować zmniejszanie się liczby surowców zielarskich pozyskiwanych z róży, a stosowanych w leczeniu ludowym. W II połowie XIX w. używano tych surowców około dziesięciu, gdy w okresie od zakończenia II wojny światowej do lat 90. prawdopodobnie tylko dwa (wiele informacji dotyczy surowców niezidentyfikowanych). W ostatnim jednak okresie, po roku 1990, różnorodność używanych surowców zwiększa się, podobnie jak liczba schorzeń, na które są stosowane. Zmiany te mogą być związane ze zwiększonym zainteresowaniem ziołolecznictwem obserwowanym w ostatnich latach.

Podsumowanie

Róża od dawna zwracała uwagę nie tylko swoim pięknym wyglądem, który stał się wręcz synonimem urody, ale także swoimi właściwościami leczniczymi. Roślina ta znalazła również zastosowanie w polskim leczeniu ludowym. Pozyskiwano, w celach leczniczych, wiele części tej rośliny, w tym: kwiaty, liście, pędy, łyko, korzenie, galasy, a nawet ziemię spod krzaków róży. Stosunkowo rzadko używano natomiast owoce, surowiec stosowany w medycynie oficjalnej. Surowce te najczęściej stosowano w leczeniu choroby nazywanej róża, być może przez zbieżność nazw rośliny i choroby. Jednak lista dolegliwości, w leczeniu których wykorzystywano części tej rośliny, jest długa i obejmuje schorzenia układu oddechowego, pokarmowego, moczowego, choroby kobiece i niektóre choroby zakaźne. Do leczenia lub łagodzenia objawów surowce pozyskiwane z róż aplikowano w formie naparów, okładów, maści, często też okadzano chorego. Duża liczba surowców pozyskiwanych z róży oraz szeroki i zróżnicowany zakres ich stosowania w medycynie ludowej wskazują na większe możliwości wykorzystania tej cennej rośliny w leczeniu oficjalnym, niż ma to miejsce obecnie.

Bibliografia

- Aleksandrowicz J., Aleksander O. (red.), *Ziołolecznictwo: poradnik dla lekarzy*, wyd. 4, PWN, Warszawa 1983.
- Biegeleisen H., *Lecznictwo ludu polskiego: (z 100 rycinami z klinik uniw. lwow.)*, „Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 12, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1929.
- Biegeleisen H., *U kolebki, przed ołtarzem, nad mogiłą*, Instytut Stauropigjański, Lwów 1929.

- Biniecka M., Wrześniak M., *Ewolucja pojęcia jakości i metod otrzymywania olejków eterycznych; znaczenie w historii nauk medycznych wybranych olejków eterycznych z obszaru Morza Śródziemnego*, „Medycyna Nowożytna” 2023, t. 29, z. 1, s. 343–359.
- Bitner S., *Przyczynki zebrane we wsi Książnice Małe (gub. Kielecka, powiat Pińczowski). Lecznictwo ludowe. Poszukiwania*, „Wisła” 1900, t. 14, z. 6, s. 770.
- Bogdanowiczówna J., *Kilka notatek z medycyny ludowej, ze wsi Nadrybie w pow. Chełmskim*, „Wisła” 1896, t. X, s. 345–348.
- Brzegowy F., Cieśla J., *Królówka wieś rodzinna Kazimierza Brodzińskiego*, „Orli Lot” 1935, t. XVI, z. 9, 10, s. 138–158.
- Ceklarz K., *Medycyna ludowa*, [w:] U. Janicka-Krzywda (red.), *Kultura ludowa Górali Zagórzańskich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, COTG PTTK, Kraków 2013.
- Ceklarz K., *Medycyna ludowa*, [w:] K. Ceklarz, B. Rosiek (red.), *Kultura ludowa Górali Żywieckich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, COTG PTTK, Kraków 2018.
- Cercha S., *Przebieczany wieś w powiecie wielickim*, „MAAE” 1900, t. IV, s. 6–210.
- Chmielińska A., *Księżacy (Łowiczenie)*, t. 9. Biblioteczka Geograficzna „Orbis” 3. nakł. Księgarni Geograficznej „Orbis”, Kraków 1925.
- Discorides, *De Materia Medica*, IBIDIS PRESS cc, Johannesburg 2000.
- Gustawicz B., *O ludzie Podduklańskim w ogólności, a Iwoniczanach w szczególności*, „Lud” 1900, t. VI, z. 1, s. 36–80.
- Hildegarda z Bingen, *Uzdrowiające dzieło stworzenia: naturalna siła oddziaływania rzeczy: physica*, Polskie Centrum św. Hildegardy, Legnica 2014.
- Janicka-Krzywda U., *Tajemnice dzikiej róży*, „Kwiaty” 2003, nr 1, s. 26–27.
- Janicka-Krzywda U., Ceklarz K., *Czary góralskie: magia Podtatrza i Beskidów Zachodnich*, Wyd. Tatrzańskiego Parku Narodowego, Zakopane 2014.
- Kassianus Bassus, *Geoponika: bizantyńska encyklopedia rolnicza*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012.
- Kaszuba M., Viapiana A., Wesołowski M., *Dzika róża (Rosa canina L.) jako źródło witamin i przeciwutleniaczy w diecie człowieka*, „Farmacja Polska” 2019, t. 75, z. 2, s. 97–102.
- Kielak O., *Dzika róża*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, UMCS, Lublin 2022, t. 2 *Rośliny*, z. 7.

- Kluk K., *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraju użyteczne bydź mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*, t. 2 *O drzewach i ziołach dzikich, lasach. w Drukarni Jego Królewskiej Mci i Rzeczypospolitey u XX: Schol: Piar.*, Warszawa 1778.
- Kolberg O., *Kujawy*, t. III, cz. I, Drukarnia Jana Jaworskiego, Warszawa 1867.
- Kolberg O., *Lubelskie*, cz. 2, t. 17, Polskie Wydawnictwo Muzyczne: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Kraków 1962.
- Kolberg O., *Tarnowskie-Rzeszowskie*, t. 48, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław-Poznań 1967.
- Köhler P., *Nazewnictwo i użytkowanie roślin leczniczych na ziemiach polskich w XIX wieku na podstawie ankiety Józefa Rostafińskiego*, [w:] B. Kuźnicka (red.), t. IV. *Historia Leków Naturalnych*, IHNO-iT, Warszawa 1993.
- Kujawska M., Łuczaj Ł., Sosnowska J., Klepacki P., *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych*, Słownik Adama Fischera, „Prace i Materiały Etnograficzne” 2016, nr 37.
- Lamer-Zarawska E., Kowal-Gierczak B., Niedworok J., *Fitoterapia i leki roślinne*, Wyd. Lekarskie PZWL, Warszawa 2007.
- Lasota P., *W poszukiwaniu magicznego kwiatu paproci*, W Anioły i diabły. Zaczarowana Lubelszczyzna: materiały edukacyjne do gier i zabaw opartych na tradycjach ludowych regionu, Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, Lublin 2012.
- Libera Z., Paluch A., *Lasowiacki zielnik*, Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy Kolbuszowa, Kolbuszowa 1993.
- Łuczaj Ł., Oklejewicz K., Nowak K.A., Pirożnikow E., *Ludowe nazwy głógów (*Crataegus*) i róż (*Rosa*) w Polsce od końca XIX w. do czasów obecnych*, „Rocznik Dendrologiczny” 2008, t. 56, s. 115–129.
- Łukuś E., *Medycyna ludowa Spisza*, [w:] U. Janicka-Krzywda (red.), *Kultura ludowa Górali Spiskich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, COTG PTTK, Kraków 2012.
- Magiera J., *Lekarstwa doświadczone. Poszukiwania*, „Wisła” 1905, t. XIX, z. 4, s. 463–467.
- Marcin z Urzędowa, *Herbarz Polski, To iest O Przyrodzeniv Zioł Y Drzew Rozmaitych, Y Innych Rzeczy Do Lekarztw Należących, Księgi Dwoie*, w Drukarni Łazarzowej, Kraków 1595.
- Miłkowski Z., *Lecznictwo ludowe. Lekarstwa domowe*, „Wisła” 1896, t. X.

- Miłkowski Z., *Poszukiwania. Lecznictwo ludowe*, „Wisła” 1897, t. XI, z. 3, s. 529–536.
- Muszyński J., Górski M.F., Kałużyński H., Połomski Z., *Vademecum fitoterapii*, wyd. Zarząd Przemysłu Zielarskiego, Warszawa 1956.
- Niebrzegowska S., *Przestrach od przestraczu: rośliny w ludowych przekazach ustnych*, Wyd. UUMCS, Lublin 2000.
- Oczykowski R., *Lecznictwo Ludowe. Poszukiwania*, „Wisła” 1905, t. XIX, z. IV, s. 457–463.
- Paluch A., *Choroby – zioła – znachorzy*, PG „Drukmasz”, Namysłów 1991.
- Paluch A., *Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej*, Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1984.
- Paluch A., *Zerwij ziele z dziewięciu miedz...*, PTL, Wrocław 1989.
- Piątkowska I., *Poszukiwania. I. Lecznictwo Ludowe w okolicach Sieradza*, „Wisła” 1894, t. VIII, s. 135–143.
- Pleszczyński A., *Bojarzy Międzyrzeccy: studjum etnograficzne, skład główny w księgarni M. Arcta*, Warszawa 1892.
- Plichta P., *Lecznictwo ludowe. Przyczynki zebrane w Sokołowie pod Rzeszowem (w Galicji zachód.)*. *Poszukiwania*, „Wisła” 1891, z. V, t. 3, s. 638–642.
- Pollington S., *Leechcraft: early English charms, plant lore, and healing*, Anglo-Saxon Books, Ely 2008.
- Reinfuss-Janusz K., *Pożywienie*, [w:] U. Janicka-Krzywda (red.), *Kultura ludowa Górali Zagórzańskich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, COTG PTTK, Kraków 2013.
- Rostafiński J., *Zielnik czarodziejski to jest zbiór przesądów o roślinach*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1895, t. XVIII, s. 1–191.
- Skawińska M., *Lecznictwo ludowe. Środki używane we wsi Wierzcho-wiskach, powiat Janowski, gub. Lubelska*, „Wisła” 1902, t. XVI, z. 3, s. 357–358.
- Smoleńcówna K., *Przyczynek do lecznictwa ludowego z Lubelskiego*, „Wisła” 1890, t. IV, s. 880–883.
- Strauchmann E., *Tradycyjne użytkowanie lasu*, [w:] U. Janicka-Krzywda (red.), *Kultura ludowa Górali Zagórzańskich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, COTG PTTK, Kraków 2013.
- Sychta B., *Słownik gwar Kaszubskich*, P–R. T. IV, Ossolineum, Wrocław 1970.

- Świątek J., *Liczby trzy i dziewięć w mitach, wyobrażeniach, mistycznych praktykach i w zwyczajach ludowych*, „Lud” 1905, t. XI, s. 371–388.
- Thompson R.C., *Assyrian Medical Texts*, „Proceedings of the Royal Society of Medicine” 1926, nr 19, s. 29–78 (Sect_Hist_Med).
- Tylkowa D., *Medycyna ludowa w kulturze wsi Karpat polskich: Tradycja i współczesność*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.
- Udziela S., *Lud polski w powiecie Ropczyckim w Galicyi*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1890, t. XIV, z. III, s. 1–136.
- Udziela S., *Rośliny w wierzeniach ludu krakowskiego*, „Lud” 1931, t. XXX, s. 36–75.
- Udziela S., *Tarnów–Rzeszów. Materiały etnograficzne*, zebrał Oskar Kolberg, „MAAE” 1910, t. XI, s. 116–323.
- Wodecki H., *Przyczynki do leczenia ludowego z Galicji zachodniej z okolic Sokółowa i Kańczugi pod Rzeszowem*, „Wisła” 1893, t. VII, z. 1, s. 167–168.
- Z.A.K. [Kowerska Z.], *Lecznictwo Ludowe. Poszukiwania*, „Wisła” 1895, t. IX, z. 4, s. 3–109.
- Zieliński G.J., *Lecznictwo Ludowe. Poszukiwania*, „Wisła” 1897, t. XI.
- Zieliński J., *Studia nad rodzajem Rosa L. – Systematyka sekcji Caninae DC. em. Christ.* „Arboretum Kórnickie” 1985, t. XXX, s. 3–109.